

21. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве // Административная юстиция: Конец XIX — начало XX века: Хрестоматия. — Ч. 1. / Сост. и вступит. ст. Ю. Н. Старилова. — Воронеж: Воронежский университет, 2004. — С. 347.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2008.

О. І. Ющик,
д-р юрид. наук,
зав. кафедри конституційного
та адміністративного права,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ДО КРИТИКИ МЕТАФІЗИКИ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Пропонована стаття висвітлює критичний погляд на сучасні природноправові підходи до розуміння права, хибність тих типів праворозуміння, методологічну основу яких становить метафізика, необхідність пізнання права не з позиції «широкого» або «вузького» підходу, дуалізму чи плюралізму, а з позиції монізму, діалектико-матеріалістичної методології.

Ключові слова: природне право, позитивне право, тип праворозуміння, праворозуміння, монізм праворозуміння.

Очевидно, що в процесі розвитку юридичної науки рано чи пізно виникає необхідність упорядкувати масу того наукового матеріалу, який накопичує пізнання окремих галузей права, окремих його боків, тобто привести їх у правильний взаємозв'язок. Це завдання теоретичного мислення; але теоретичне мислення кожної епохи, за словами Ф. Енгельса, — це історичний продукт, що набуває у різні часи надзвичайно різних форм і водночас дуже різного змісту.

Донедавна здавалося, що залишилися в далекому минулому утопічні уявлення мислителів про право як про сукупність вічних ідеальних норм, які мають слугувати прообразом для законодавства, та нігілістичні уявлення про законодавство як прояв людської нерозумності, егоїзму та сваволі. Однак, в останні десятиліття вітчизняна теорія права начебто віддає данину старим утопіям, а практика законотворчості ніби прагне підтвердити давній правовий нігілізм. Ця обставина змушує вчергове констатувати, що

юридична наука досі не має переконливої правової теорії, вона так і не знайшла відповіді на питання: що таке право? А не знаючи даного предмета, марно розраховувати на продуктивність його «комплексного дослідження», про що свідчить хоча б одна з останніх спроб такого дослідження відомого російського правознавця С. С. Алексєєва.

Характеризуючи філософію права як найвищий ступінь осмислення права, вершину узагальнених юридичних знань, він вважає, що філософське осягнення правової реальності почалося з розмежування права на природне та позитивне, зорієнтованого на пошук основ права в природному житті людей, у «людській» сутності їхнього буття. Виділення права за природою — природного права, що існує поряд з юридично діючим («позитивним») правом, стверджує С. С. Алексєєв, дало поштовх напямку думки, зорієнтованому не на «виведення» права з деяких заданих цінностей — етичних, релігійно-етичних і навіть певної світоглядної системи — а на знаходження його основ, коренів у самій «природі», у реальному житті людей. Автор називає «справедливою» думку, яка позитивному праву як продукту довільного людського установалення протиставляє природне право, *jus naturale*, як відображення абсолютного світового розуму, або божественної сутності, що править світом.

При цьому автор розрізняє природне право як категорію методологічного порядку і як реальний факт соціальної дійсності. Істинно філософське бачення правових явищ, переконує він, це і є, передусім, їх розглядом під кутом зору природного права. Людина, роз'яснює свій висновок С. С. Алексєєв, усі люди, людські спільноти живуть у природних, соціальних та інших умовах буття, що склалися і тому виступають як «природні». Ці умови є твердими для них, природно-імперативними, вони з природного боку пояснюють, обґрунтовують, виправдовують їхню поведінку, вчинки і тому можуть бути позначені словом «право» у широкому розумінні, тобто у значенні такої, що визнається в даному суспільстві, його практичному житті, обґрунтованості, виправданості свободи (можливості) певної поведінки людей.

Проникнення природно-правових вимог у зміст позитивного права є процесом, що має надати даному правопорядку незаперечності, необхідної твердості, а отже, забезпечити більшу певність, суворість і надійність у поведінці людей, їхніх відносинах, такі певність і суворість, які зумовлені «природою». Саме характеристика правопорядку, який повинен утворити «другу природу», характеристика, що ґрунтується на природно-правовому підході

до юридичних явищ, є найважливішою методологічною передумовою для вироблення основоположної категорії сучасного права — правозаконності [1].

Інший авторитетний російський дослідник права Д. А. Керимов зазначає, що розвиток пізнавальної ситуації в юридичній науці в даний час виявив суперечності між традиційним розумінням сутності права і новітніми дослідженнями, які вимагають внесення істотних уточнень, змін і доповнень у це розуміння. «Вузьконормативне» розуміння права в останні роки дедалі частіше піддається критиці з позицій його «широкого» розуміння, піддається сумніву на трьох підставах. По-перше, правом є не лише те, що встановлено чи санкціоновано державою, а й те, що з об'єктивною необхідністю впливає з життєдіяльності суспільства; право існує не лише у формі офіційно-інституціалізованої нормативності, а й у багатьох інших видах (зокрема в ненормативних формах). По-друге, право — це не тільки сукупність правових норм, а й система правових принципів, множинності ненормативних установлень тощо; право не зводиться лише до статичної сукупності установлень, смисл у його динаміці, у дієвості, практичному регулюванні відповідних суспільних відносин. По-третє, визначення права, з одного боку, як державної волі, з другого — як статичної сукупності нормативних приписів є внутрішньо суперечливим, оскільки сама воля являє собою, як відомо, предметний, динамічний, такий, який реалізується, вид свідомості, що не зводиться до самих тільки приписів.

Отже, право — це не лише сума законів, установлених державою; і генетично, і функціонально, і з погляду розвитку воно являє собою певну систему суспільних відносин, природа яких об'єктивно має правовий характер і які саме тому вимушено потребують правового вираження, або законодавчого оформлення. Законодавство — тільки частина цілого, один з виявів права. Якщо право — це насамперед саме життя, а не формально-абстрактне його відображення, то закони є правом лише за умови, що вони адекватно віддзеркалюють динаміку об'єктивного суспільного розвитку. Отже, суспільна життєдіяльність реалізує себе через право, а право — через законодавство.

Багато західних юристів, особливо американських, стверджує Д. А. Керимов, у своїх прагматичних міркуваннях так і не зрозуміли основного: відмінності права від закону та їх взаємовідношення. Праву приписуються якості, характерні лише для закону, зокрема, постійна плинність, змінюваність. Право, звичайно, змінюється, проте воно є більш стабільним, усталеним, ніж законо-

давство, яке змінюється не лише в разі переходу від однієї історичної епохи до іншої, а й у межах однієї соціально-економічної формації. Заперечуючи німецькому юристу Карлу Бергбому (котрий обстоював перевагу практичного права, що існує і діє об'єктивно, над прекрасним теоретичним правом, що може існувати лише в думках), Д. А. Керимов стверджує: не кажучи про те, що наукова думка завжди відображає дійсність (і в цьому сенсі є об'єктивною), «теоретичне право» реально існує і діє, саме завдяки йому «практичне право» набуває характеру розумного, законного чи нерозумного, антизаконного законодавства («практичного права»).... Тому різати слід те законодавство («практичне право»), яке не відображає правових принципів, є несправедливим, негуманним, реакційним. Тож, за логікою Д. А. Керимова, розумність і законність права залежить від законодавця, тобто законодавство є визначальним щодо права. А цей ідеалістичний погляд прямо суперечить його попереднім міркуванням.

Обґрунтовуючи далі «широке» розуміння права, наголошуючи вкотре, що право не зводиться до сукупності правових норм, а включає також їх дію, практику регулювання відповідних суспільних відносин, згаданий автор демонструє з усією очевидністю метафізичний характер свого праворозуміння. За його словами, цінність праву надають не тільки норми, а й принципи, не тільки загальні правила поведінки, а й конкретні розпорядження, нарешті, не тільки «зведена в закон» воля держави, а й правова культура, правосвідомість... (Суцільні протиставлення: правових норм — їх дії, практиці регулювання відносин; норм — принципам; правил — розпорядженням і т. д.). Широке розуміння права, за словами Д. А. Керимова, відкриває можливості для аналізу права в сукупності факторів, які забезпечують його існування не у вигляді схеми законів, що віддзеркалює суспільне життя, а як саме це життя, тобто як право, взяте у його бутті. Саме таким підходом до розуміння права, вважає він, знімаються закиди, що «спроби розглядати право ширше його нормативності» містять загрозу «руйнування» законності. А традиційне визначення права, трактуючи його як «повинне» й ігноруючи його «сущє», неодмінно орієнтує дослідника лише на характеристику можливостей права, а зовсім не на розкриття цих можливостей на практиці [2].

Наведені міркування згаданих тут авторів переконують у тому, що в останнє десятиліття в юриспруденції відбувається складний процес переосмислення не лише багатьох усталених теоретичних постулатів, а й самих підходів до осягнення права як со-

ціального явища, спостерігається прагнення теоретиків чіткіше визначити роль і місце самої науки про право. Знову зростає цікавість до філософських проблем права, співвідношення права і закону, права і держави, сутності правової держави тощо. Філософія права, зазначає Ю. С. Шемшученко, розширює рамки правознавства за рахунок бачення загальної картини світу, дає можливість правознавцям ставити і вирішувати значно ширше порівняно з традиційною проблематикою коло питань. При цьому, зауважує він, потрібно долати помилкове судження, коли проводиться відокремлення «легальності», тобто сфери правової, що охоплює винятково зовнішні, формальні відносини людей, та «моральності» [3].

Пізнаючи явища суспільного життя, зокрема державу та право, ми мимоволі приходимо до діалектики, розв'язуючи при цьому проблему співвідношення діалектики та метафізики як методів теоретичного пізнання дійсності. Матеріалістичне пояснення історії, твердив Г. В. Плеханов, передбачає діалектичний метод мислення. Діалектика, повторював він за Гегелем, становить душу наукового дослідження і є єдиним принципом, за допомогою якого зміст науки набуває іманентного зв'язку і необхідності... [4].

Метафізичний метод мислення, історично виправданий на тому етапі розвитку науки, коли потрібно було спочатку досліджувати предмети, перш ніж розпочати дослідження процесів, неминуче мав поступитися місцем діалектичному методу, зазначав Ф. Енгельс. Необхідно спочатку знати, що таке даний предмет, щоб можна було зайнятися тими змінами, які з ним відбуваються. Коли ж вивчення окремих предметів зайшло настільки далеко, що можна було перейти до системного дослідження змін, яких зазнають дані предмети, тоді й у філософії закінчилася ера метафізики [5].

Водночас, зауважував той же Енгельс, діалектичне сприйняття дійсності — це дещо якісно інше, ніж метафізичне сприйняття: останнє залишається метафізикою, у якій б форми воно не вбиралося. Для метафізика речі та їх віддзеркалення в думках, поняттях, — окремі, незмінні, застигли, раз назавжди дані предмети, що мають досліджуватися один після одного і один незалежно від одного. Метафізик мислить звичайно неопосередкованими протилежностями; мова його складається з: «так — так, ні — ні; що окрім того, то від лукавого». Для нього річ або існує, або не існує, і так само річ не може бути самою собою та водночас іншою. Позитивне і негативне абсолютно виключають одне одного; причина та наслідок одне щодо одного теж перебувають у застиглій

протилежності. Цей спосіб мислення здається на перший погляд цілком прийнятним, бо він притаманний так званому людському здоровому глузду. Однак здоровий глузд переживає найдивовижніші пригоди, тільки-но він зважиться вийти на широкий простір дослідження. Метафізичний спосіб, хоча й є правомірним і навіть необхідним у певних галузях, більш або менш широких, залежно від характеру предмета, щоразу рано чи пізно досягає тієї межі, за якою він стає одностороннім, обмеженим, абстрактним і заплутується у нерозв'язних суперечностях, тому що за окремими речами він не бачить їх взаємного зв'язку, за їх буттям — їх виникнення та зникнення, через їх спокій забуває про їх рух [6].

Сучасний процес переосмислення правових понять супроводжується черговим відродженням уваги до теорії природного права, що характерно для періодів соціально-політичних криз, у яких виявляється неспроможність державної влади ефективно управляти суспільством, зокрема й за допомогою права. Така ситуація спостерігалася на зламі XIX—XX століть у Росії, після другої світової війни в західних країнах як реакція на фашистську диктатуру, а в останнє десятиліття — також у вітчизняній юридичній науці.

Характер розвитку сучасного праворозуміння свідчить, що вітчизняна юридична наука переживає своєрідну методологічну кризу, породжену соціально-економічними і політичними процесами, які відбуваються в останні десятиліття у країнах Центрально-Східної Європи та СНД, зокрема й в Україні. Суттєві зміни в суспільній свідомості супроводжуються докорінним ламанням соціально-психологічних та ідеологічних стереотипів, не залишають незайманими правосвідомість і праворозуміння. При цьому ревізуються не якісь другорядні висновки правової теорії, йдеться про впровадження суттєво нових, відмінних від попередніх, концепцій розуміння права як соціального явища, про піднесення праворозуміння на інший рівень, використовуючи, як зазначають прибічники нових підходів, «сучасну методологічну базу».

Відповідаючи на запитання: чому сьогодні в Росії спостерігаються різноманітні підходи в праворозумінні, В. В. Лазарев головною причиною цього вважає те, що старе розуміння права перестало «працювати». «Тіньові відносини» породили «тіньове право». Те, що вважалося правом офіційно, залишилося без належного використання та застосування, писане право втратило цінність. Спалахнула криза законності, коли власні закони зробили-

ся обтяжливими для суспільства, коли вони стали нестерпними як для знедолених, так і для владоможних. Пошук підходів до нового розуміння права слід розцінювати також і як безсилля теоретиків змінити щось у дійсності, і як прагнення легалізувати (виправдати) відносини, що складаються поза (або всупереч) офіційними формами та структурами. Різні підходи до права узгоджуються з демократизацією суспільства, зокрема з визнанням плюралізму думок. Глибше стали осмислюватися буржуазні правові системи, що пускають інакші трактування права. Цьому сприяло також звільнення від ідеологічних догм, звернення до історії, яка відзначалася багатоманітністю в розумінні права [7].

Аналогічно висловлюється А. Б. Венгеров, на думку якого, марксистсько-ленінська методологія, що поступово закріпилася і тлумачилася догматично, не могла бути використана для пізнання та пояснення нових державно-правових явищ і процесів; у вітчизняній юридичній науці, пише він, вибухнула методологічна криза та виникла необхідність сформулювати нову, сучасну методологічну базу [8].

У зв'язку з такими радикальними змінами в праворозумінні окремі теоретики так чи інакше намагаються усвідомити природу вказаних змін, звертаються до аналізу основних концепцій праворозуміння, прагнуть осягнути його типологію, оскільки, як вони вважають, саме тип праворозуміння визначає парадигму, принцип і зразок (сміслову модель) юридичного пізнання, власне науково-правовий зміст, предмет і метод відповідної концепції юриспруденції. При цьому, однак, залишається без відповіді питання — чим визначається той чи інший «тип праворозуміння»?

Відповідаючи на дане питання, необхідно сказати, що наукове пізнання права, як і пізнання будь-яких інших соціальних явищ, від самого початку стикається з проблемою вибору методу дослідження. Передусім відсутністю єдності методології пояснюється той факт, що, як зазначається в літературі, у праворозумінні та визначеннях права склалися дві основні течії — так звана позитивістська і неопозитивістська, серед яких у першій виокремлюються юридичний (нормативістський) і соціологічний позитивізм, а в другій — філософське розуміння права та теорії природного права. Якщо позитивістські визначення права вважаються формальними, але водночас «реальними» і цілком певними, то неопозитивістські розглядаються, навпаки, як «ідеальні» абстрактні конструкції праворозуміння, які не пов'язують право безпосередньо з державною волею. Обидва підходи, як вважається,

мають тенденцію до зближення; однак особливістю вітчизняної науки є те, що вказана тенденція гальмується взаємною нетерпимістю прибічників різних підходів, особливо представників неопозитивістських теорій права. Більшість теоретиків перейнята пошуками єдиного універсального визначення права; при цьому одні пропонують позитивістські, інші — неопозитивістські варіанти, а треті намагаються знайти «широкий» підхід, що узагальнює та інтегрує [9].

Проте якщо в основі лібертарного підходу лежить ідеалістичне уявлення про абстрактну свободу, на яку має орієнтуватися право, то позитивістське розуміння орієнтується на реальне правове буття. Уже через це вказані підходи роз'єднує методологічна прірва, яку неможливо подолати їх штучним інтегруванням. Спільним для обох підходів є хіба що відсутність діалектичного мислення, ігнорування того, що право взагалі в природі не існує, воно завжди виступає у конкретній суспільно-історичній формі. Так само, як не існує у суспільстві абстрактних індивідів з однаковою суб'єктивністю і рівними межами індивідуальної свободи. Адже вона завжди спирається на наявні відносини виробництва, найперше — власність; а форми власності, як відомо, також змінюються в процесі історичного розвитку. Розглядаючи право як «регулятор суспільних відносин», представники обох підходів абстрагуються від реальної діалектики вказаних відносин, не враховують характеру зв'язків між різними сферами цих відносин, визначальної ролі виробничих відносин у суспільному житті.

Тож не випадково досі нікому не вдалося поєднати елементи всіх підходів. Через це окремі автори висловлюють думку про неможливість узагалі знайти єдине визначення права, завдання дати точне і лаконічне визначення праву вважають неправильним, його вирішення неможливим. Іншу позицію займають ті, які, вбачаючи у кожному з основних визначень права «зерно істини», намагаються користуватися всіма ними не як абсолютними та взаємовиключними категоріями, а як характеристиками різних боків багатопланового явища, яким уявляється право. Відтак пропонується відмовитися від моністичного підходу до розуміння права на користь «плюралістичного» підходу, який, за словами О. В. Мартишина, завжди передбачає певну дозу релятивізму, оскільки йдеться про зіставлення та оцінку різних боків явища. Відкидаючи сумніви Г. В. Мальцева щодо негативних рис «плюралізму», який переростає у скептицизм або неспроможність пізнати правову реальність, цей автор стверджує, що, навпаки, ви-

знання відносності визначень — кращий шлях до їх уточнення, вдосконалення [10].

На це слід зауважити, що як би не вдосконалювали визначення окремих підходів, це не знімає проблеми віднаходження єдиної основи, яка об'єднує різні визначення в їх відношенні до одного й того самого предмета — права. Як уже неодноразово зазначалося в літературі, відсутність єдиного методологічного підходу та частковий характер багатьох досліджень, орієнтованих на висвітлення, як правило, окремих сторін єдиного суспільного феномена, що ним є право, призвели до того, що одночасне існування кількох підходів до пізнання права стало розглядатися як необхідність [11]. А проте справжньою необхідністю наукового пізнання соціальних явищ виявляється моністичний погляд, який ще понад століття тому переконливо обстоював один з найвизначніших марксистів того часу Г. В. Плеханов [12].

Не можна не погодитися з Д. А. Керимовим у тому, що помилковим є уявляти право лише як «повинне», ігноруючи його «сущє», обмежуючи його характеристику сферою «можливого», абстрагуючись від правової дійсності. Водночас не можна не сказати й того, що жоден «широкий» підхід до розуміння права не наблизить нас до істини, якщо цей підхід залишатиметься метафізичним (якщо продовжувати наполягати на відмінності права від законодавства, якщо «нормативно-законодавчу форму права» ставити в один ряд з «іншими ненормативними його видами», якщо сукупність «нормативних приписів» відривати від «державної волі» та правосвідомості, а, з іншого боку, сукупність «правових норм» — від їх дії і т. д.). Не можна усвідомити поняття права, обмежуючись його буттям і не осягаючи його сутності, протиставляючи «повинне» в праві як тільки можливість «сущому» як його практичній реалізації, взагалі уникаючи розгляду права з погляду його необхідності. Звідси надумана проблема «руйнування законності» в разі «широкого» (тобто «ширше його нормативності») розуміння права. В останньому, до речі, слід шукати витоки усіх теоретичних дискусій навколо розуміння феномену права.

З приводу «широкого» розуміння права — ще 1984 року Р. О. Халфіна зазначала, що в радянській юридичній літературі ставиться питання про «істотне розширення поняття права», яке не зводиться до нормативної системи, про розрізнення права та закону. А проте пропозиція про широке розуміння не йшла далі заміни поняття і визначення права, не пропонувала нового понятійного апарату, нових засобів впливу на практику, що мало б ло-

гічно впливати з нового розуміння, хоча дискусія, зауважує автор, ведеться понад десять років. Одне з положень, яке об'єднує різних прибічників широкого розуміння права, вказувала автор, — розрізнення права і закону. Відомо, що такий напрям налічує щонайменше понад дві тисячі років. Відмінність права і закону мала підстави й цілі в історії людського суспільства. В умовах експлуататорського суспільства таке розрізнення і навіть протиставлення цілком обгрунтоване і закономірне: адже закон виражає інтереси панівного класу і тому експлуатовані класи критично оцінюють закон, виходячи з іншої системи цінностей, уявлень про мораль і справедливість, ніж ті, які було покладено в основу закону. Одначе протиставлення права та закону в буржуазній теорії пройшло складний шлях. Зокрема, між початком ХІХ ст. та серединою ХХ ст., коли знову відродилися теорії, що протиставляють право та закон, понад сто років панували інші теорії — догматичні, прагматичні, етатистські... У сучасному буржуазному суспільстві об'єктивною необхідністю, вважає автор, є прийняття законів, які панівний клас не збирається реалізувати, і створюються досить складні механізми, спрямовані на те, щоб чимало положень законів на практиці не діяли або застосовувалися для досягнення цілей, протилежних закріпленим у законі.

Широке розуміння права, розрізнення права та закону потребують відповіді на питання про те, як створюється право. Якщо так зване «вузьконормативне» розуміння права дає на це питання однозначну відповідь, визнаючи правом ті норми, які створені державою або в тій чи іншій формі нею санкціоновані, то для широкого розуміння такий критерій не підходить. Останнім часом з'явився новий термін «нормативність»; зокрема, В. С. Нерсесянц розглядає її як об'єктивно зумовлену та необхідну форму суспільних відносин, яку не слід змішувати з нормативністю закону. Отже, право безпосередньо виростає з наявних суспільних відносин, а закон лише оформлює норму, що склалася в житті. Але, запитувала Р. О. Халфіна, чи можна говорити про єдину нормативність, як про основне матеріальне джерело права? Адже нормативність у різних групах може відображати відсталі погляди, залишки застарілих звичаїв тощо. Чи можна вважати, наприклад, нормою права калім, пише вона, який до цього часу в окремих районах країни є досить поширеним? Чи слід закріплювати як норму права таке широко поширене узвичаєння, як чайові? Чи можна вважати нормативністю так звану тіньову економіку?

Проблема «недодержуваного права», відносин, які складаються в житті всупереч праву, — одна з гострих і складних. Недотримання норм права, прямі правопорушення, що набули форми «узвичайсь», — свідчення необхідності зміни чинного права. Широке розуміння права, переконувала Р. О. Халфіна, не дає відповіді на питання про те, які саме відносини та норми, що склалися в житті, слід вважати правом, як відрізнити правові установлення від інших соціальних норм, якими керуються учасники життєвих відносин. У працях, де йдеться про широке розуміння права, не розкривається зв'язок права та держави. У результаті, незважаючи на велику увагу до проблеми свободи особистості, немає відповіді на одне з найскладніших питань: якими в межі втручання права в життя громадян і громадських утворень. Обмеження поняття права, твердить автор, певною інституційною реальністю — системою норм, що відповідають конкретним характеристикам, — ставить відомі обмеження втручання права в життя суспільства. Специфічні засоби впливу, властиві тільки праву, за такого розуміння можуть застосовуватися далеко не в усіх сферах життя (приклад — сімейне право). За широкого розуміння права не розмежовуються засоби впливу права та інших нормативних систем, а відтак послаблюється роль права як засобу управління.

На виправдання широкого розуміння, твердила Р. О. Халфіна, наводиться і той аргумент, що саме воно дає можливість оцінювати чинний закон з позицій моралі, панівної системи цінностей, справедливості тощо. Але що змінюється від того, що певний закон оголошується таким, який не відповідає праву? Ніби право — добре і справедливе, а закон — що з ним поробиш! З цього погляду кріпосне право у 50-і роки XIX ст., яке не відповідало моралі, справедливості, системі цінностей більшої частини суспільства, можна було розглядати як таке, що не існує. У реальному житті, однаке, воно діяло дуже відчутно для мільйонів людей, гальмуючи суспільний розвиток. Інша річ, коли поняття права обмежується тими ознаками, що виокремлюють його у системі соціальних норм. У такому разі боротьба з несправедливими нормами закону ведеться саме з позицій невідповідності права наявним моралі та системі цінностей. Чітке розрізнення різних видів соціальних норм і виокремлення права як однієї з нормативних систем, відмінних від інших видів, дає змогу оцінювати право з позицій інших видів соціальних норм, а також цілей і спрямованості системи соціального управління в цілому [13].

А проте, усі ті теоретичні та практичні перспективи, які, на думку Р. О. Халфіної, відкривалися «з позицій розуміння права як системи норм», насправді залишаються впродовж останніх майже двадцяти років лише *можливостями*, дедалі більше віддаляючись від *дійсності*. Для їх здійснення потрібен, як не парадоксально, «широкий» підхід, найперше до поняття *норми*, як первинної клітини права. Необхідно усвідомити *реальну діалектику* правової норми з позицій *діалектичної логіки й матеріалізму*, не обмежуватися спрощеними метафізичними та ідеалістичними уявленнями про неї.

Отже, «альтернатива» право — це тільки норми чи не лише норми, а й дещо інше, має бути знята. Право — це норми, проте в їх «широкому» розумінні як повинного і водночас сущого, можливого й дійсного, змістового і формального, «об'єктивного» і «суб'єктивного», «теоретичного» і «практичного» моментів права, його «статики» і «динаміки». Таке розуміння права передбачає відмову від усталених умоглядних «конструкцій» права за *схемою* «природне право (або просто «право») — закон («законодавство») — правореалізація (правовідносини, правопорядок тощо)», так само, як і відмову від *метафізичної* «конструкції» *норми* права, що будується, знову ж, за *схемою* «якщо — то — інакше»; це розуміння передбачає перехід до наукового пізнання *діалектики* права, усвідомлення права, а отже, й правової норми як *процесу необхідності*. На жаль, вітчизняна теоретична думка все ще перебуває в у полоні традиційного метафізичного праворозуміння.

Схоже, теоретична абстракція *права взагалі*, що має виділяти загальні визначення у праві, властиві усім історичним епохам, в уявленні теоретиків набула вигляду «природного права» як певного «субстрата». Услід за К. Марксом, який писав про абстракцію виробництва, можна зауважити, що *право взагалі* — це абстракція, але абстракція розумна, оскільки вона справді виокремлює загальне, фіксує його і тому звільняє нас від повторень. Між тим це загальне чи виокремлене за рахунок порівняння загальне саме є дещо багаторазово розчленоване, що виражається в різних визначеннях. Дещо з цього належить усім епохам, інше є спільним лише для деяких епох. Деякі визначення є спільними і для найдавнішої, і для новітньої доби. Без них неможливо уявити жодне право; саме *відмінність* від цього загального і спільного є тим, що становить їх розвиток. Визначення, чинні для права взагалі, мають бути виокремлені саме для того, щоб через єдність

не була забута *суттєва відмінність*. Якщо ж не існує права взагалі, то не існує також загального права. Право є завжди *особливою* галуззю права або воно є їх сукупністю. Право не є лише особливим правом. Завжди є певний суспільний організм, що регулюється більш-менш розвинутою сукупністю правових галузей.

А якщо виділяти тільки загальне в праві, все можна змішати в «загальнолюдських законах», як це й роблять прибічники загальнолюдської «правової природи». По суті, йдеться про метафізичний відрив *загального в праві* (яке уявляється чимось на кшталт «принципів», «вимог» та «ідеалів», базованих на природних умовах життєдіяльності людей, у вигляді «ідей розуму», що становлять *базисну основу* позитивного права) від визначеного конкретними умовами життєдіяльності суспільства *особливого нормативного змісту* (цілісна природа якого залишається так само непізнаною, як і згадані «принципи»), *сформованого* певним чином цими умовами. Отже, у даному разі маємо справу з черговим *метафізичним* розчленуванням права як цілісного явища суспільного життя. Натомість справді наукове розуміння права потребує застосування *моністичного підходу до визначення його природи, відходу від традиційного дуалізму праворозуміння, від поділу права на природне та позитивне, яким метафізично розривається єдиний феномен, та утвердження діалектичного сприйняття даного явища, в його необхідних внутрішніх відношеннях і зовнішніх зв'язках.*

Література

1. *Алексеев С. С.* Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — С. 411—418.
2. *Керимов Д. А.* Проблемы общей теории права и государства: В 3 т. Т. 1. — М.: Современный гуманитарный университет, 2001. — С. 44—49.
3. *Шемшученко Ю. С.* Актуальні проблеми філософії права // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. — К. — Чернівці: Рута, 2003. — Т. 1. — С. 9.
4. *Плеханов Г. В.* Избранные философские произведения. В пяти томах. — Т. 1. — М., 1956. — С. 443—444.
5. *Маркс К.* и Энгельс Ф. Соч. — Т. 21. — С. 303.
6. *Маркс К.* и Энгельс Ф. Соч. — Т. 20. — С. 19—22, 366.

7. Теория права и государства: Учебник / Под ред. проф. В. В. Лазарева. — М.: Право и Закон, 1996. — С. 88.

8. Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. — М.: Новый Юрист, 1998. — С. 5.

9. Мартышин О. В. О концепции учебника теории государства и права // Государство и право. — 2002. — № 8. — С. 61—62. Варто зазначити, що в літературі зустрічаються й дещо інші варіанти характеристики типів праворозуміння. Історія і теорія правової думки та юриспруденції, на думку В. С. Нерсесянца, пронизані боротьбою двох протилежних типів праворозуміння, які умовно можна означити як *юридичний* (від *jus* — право) і *легістський* (від *lex* — закон) *типи праворозуміння* і поняття права. У рамках юридичного типу праворозуміння, у свою чергу, розрізняють два підходи: 1) *природноправовий* підхід, що визнає природне право, яке протиставляється праву позитивному, і 2) *лібертарно-юридичний* підхід, який також визнає відмінність права та закону (позитивного права), однак право трактує не як природне право, а буття та нормативне вираження (конкретизацію) принципу формальної рівності як сутності та характерного принципу права. Цей останній підхід, вважав автор, дає змогу подолати недоліки як позитивістського праворозуміння, так і природноправового. Протилежність позитивістського і так званого лібертарного підходів вбачають у суттєвих відмінностях по чотирьох принципових позиціях: право і свобода, право і закон, право і права людини, право і держава (Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2001. — С. 6—7, 136—140).

10. Мартышин О. В. О концепции учебника теории государства и права. — С. 62—63.

11. Денисов Ю. А., Спиридонов Л. И. Абстрактное и конкретное в советском правоведении. — Л., 1987. — С. 64.

12. Ющук О. І. До проблеми монізму і дуалізму праворозуміння // Правова держава. Щорічник наукових праць. — Вип. 14. — К., 2003. — С. 78—85. На відміну від буржуазної юриспруденції, особливо її позитивістських і нормативістських концепцій, зауважував радянський правознавець В. А. Туманов, марксистська теорія моністично поєднує філософський, соціологічний і власне юридичний підходи до права. Вона виходить не з протиставлення, а з координації соціологічного та юридичного бачення явищ, що вивчаються (*Карбонье Ж.* Юридическая социология: Пер. с фр. / Пер. и вступ. ст. В. А. Туманова. — М.: Прогресс, 1986. — С. 10).

13. Халфина Р. О. Что есть право: понятие и определение // Советское государство и право. — 1984. — № 11. — С. 21—27.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2008.